

1 I te tau 1939 ka puta te pakanga rua o te ao whanui. Ka puta nga rongu ki te
2 Tairawhiti whanui o te pakanga, aa, mo te whakaropu i nga tama toa ki te
3 whakatuutuu hoia hei haere ki te pakanga, otira i roto tonu i a ratou nga nawe ki
4 te kawangawanga mo nga ture whenua mo nga muru whenua me nga raruraru i
5 tuaina mai ki runga kia ratou, i na ratou te whakatomuri ai ki te haere mai ki te
6 hapai i te kaupapa kua pa mai nei kia tatou, ki te ao whanui, i konei ka honoa te
7 ropu mo nga tama toa o te rua tekau ma waru kia koua ratou e akinatia, me haere
8 i roto i te wairua o te tuao, ahakoa i roto i nga whakatupatopato a o ratou matua
9 kia koua haere, kaore te ropu o te Tairawhiti e aro ake he iwi toa.

10

11 I te tau o te pakanga tekau ma toru nga tau o Rutene no Te Aitanga a Mahaki, no
12 Torere-nui-a-Rua, e haere tonu ana ki te kura. Ka kite a ia i ona hoa e haere ropu
13 ana ki te pakanga, i tona ekenga ki te tekau ma rima, ka inoi atu a ia ki tona tipuna
14 kuia i tona hiahia ki te whai atu i ona hoa ki te pakanga,

15 Ka kino taku tipuna ki au (Meri Puru) i ana korero ki au ki te pa he pakanga ki te
16 pakeha koua e whai atu waiho ratau kia ratou, te pakeha he iwi kohuru. Taku
17 tipuna koroua a Hori Puru me tona wahine a Wikitoria me ta raua tamahine a
18 Meri e noho ana i te pa o Waerengahika a Hori Puru he apotoro no te hahi o nga
19 Hauhau. A i mau hereheretia ratau i reira ka tonoa ratou ki te mautere o te
20 Wharekauri mo te rua tau i te haerenga atu e rima marama te hapu o Wikitoria ka
21 whanau tona pepi i reira. E rima marama te pakeke ka mate.

22 I te pakanga tuatahi e wha oku papa i haere ki te pakanga. E rua tekau ma tahi nga
23 tau o Tame Puru i tona haerenga ko ia te matamua o ratau. E rua tekau ma tahi
24 nga tau o Epiha Puru ka whai atu i tana tuakana. E rua tekau ma tahi nga tau o
25 Mikaere Puru ka whai atu. E rua tekau ma tahi nga tau o Hemi Puru ka whai atu. I
26 te tau kotahi to ratau haerenga atu ki te pakanga tuatahi, a hoki katoa mai, engari
27 i turoro katoa ratou i te waro paitini. Enei o aku papa i te hokinga mai kaore i tae
28 ki te ono tekau ma ono o ratou tau mate mate katoa i nga kauuki paitini a te hoa
29 riri. Taku tipuna a Wiremu Wharekino no Whangara me taku papa a William Irwin
30 he pakeha i te pakanga ano. A i hoki mai i nga korero moku e rite ana ki oku papa

1 he taringa turi he uri mahunga maro. E hara ko au anake kapi katoa nga ropu o
2 muri mai i nga tamariki. Etahi i waimaria i haere. Etahi i whakahokia mai ki te
3 kainga mo apopo.

4

5 Anei tetahi whanau no roto i a Uawa i uru ki te C Coy nga kaupoi o Ngati Porou;
6 no roto i te whanau o nga Tamihana Te Ao (Tolaga Bay) a i mau herehere anoa ta
7 ratau tipuna a ka haria ki te mautere o Wharekauri mo nga tau e rua. A i to ratau
8 hokinga mai nana to ratau kaipuke i parete mai i te moana ki Whareongaonga. Te
9 kaipuke ko te Rifleman na ratau i poke nga heramana ka riro mai i a ratou te
10 kaipuke, ko Te Kooti Rikirangi me ona kaiawhina. Te iwi e mau herehere ana, i
11 hoki whanako mai ratau katoa ki Turanga. Te unga mai ki te one o
12 Whareongaonga i te tau 1868, tahi mano e waru rau e ono tekau ma waru. I te
13 whai nawe tonu to ratau whanau ki te kawanatanga, ina, nga whakatoitoi ki te
14 haina mo te karauna, heoi e rima ana mokopuna e rua ana mokopuna tuarua i
15 haere ki te pakanga tua rua, i roto i te Ropu o te Rua Tekau Ma Waru, kotahi i te
16 ropu Rererangi (Air Force). To ratau paapaa tumuaki he apiha i roto i te Maori
17 Pioneer Bttn 1914-18.

18 I nga korero a Ta Apirana Ngata i te wa e poroporoaki ana a ia ki te ropu toa o C
19 Company i Te Poho o Rawiri i te tau 1940, 'I roto i nga iwi whanui i waenganui i a
20 koutou o te Tairawhiti, e wehe atu nei koutou i tenei ata, kaore au e mohio ki aku
21 honore nui kia tapaehia atu ki o koutou maatua i hapai i te Kuini o Ingarangi, kia
22 ratau ranei i nawe ki nga ture a te Kuini o Ingarangi.'

23 I rereke ake nga kaupapa whenua whakahaere o Turanga i te ropu o Waikato
24 whanui i topea ratau o ratau whanaungatanga atu ki te pakeha i nga muru
25 whenua i nga whawhai mo a ratau whenua. I konei te kaupapa i korerotia, ki te pa
26 mai he pakanga ki te pakeha i nga muru whenua i nga whawhai mo a ratau
27 whenua. I konei te kaupapa i korerotia, ki te pa mai he pakanga ki te pakeha
28 waihotia atu ma te pakeha te pakeha e patu, koua tatau e awahina atu. Te pakeha
29 he iwi kohuru.

1 Otira kaore a Turanga i rata atu ki te kaupapa o te murunga o nga whenua i
2 whakatuwheratia te whenua hei urunga mai hei nohanga mo tauwi mai i te tau
3 1880 ka nuku ake te maha o te Pakeha, i te tangata whenua ake, ina ra i
4 whakawatea haeretia e te Kooti Whenua Maori te nuinga o nga whenua mareke
5 ka hokonga, ka riihitia. Ko Rongowhakaata te iwi i murua te nuinga o ratau
6 whenua i Turanga. Ahakoa a ratau tane, wahine toa ki te whakatakoto kaupapa ka
7 takawiritia te Kooti i roto i a ratau kupu hou i nga ture ka *hanepi* te Maori. Ko te
8 taitara o nga whenua i tuakina ki te iwi whanui kia iti ai te wariu o te whenua ka
9 hokohokona nga whenua nei i te wariu iti ake i te wariu i whakaritea na nga
10 whakatau a te Karauna. I konei ka nohopani te iwi Maori i roto i nga whakatau
11 whenua o Turanga. Te nuinga o nga whenua i hokona atu ki te Kawana i roto i te
12 toru tekau tau. Ngaro katoa te nuinga o nga whenua, o ratau turangawaewae he
13 iti nei te toenga mai. Kua kapi katoa a Turanga i te Pakeha. I konei ka nohotahi te
14 iwi Maori i te taha o te Pakeha ki te ako i nga mahi a te Pakeha. Ko te iti o nga
15 Maori i tera wa, e wha nga Pakeha ki te Maori kotahi, e noho ana i Turanga. E ako
16 ana te Maori ki te reo me nga matau a te Pakeha. I te tau 1920 e kaha tonu ana te
17 reo Maori, nga maatua ki nga tamariki i nga whakahoki atu a nga tamariki i roto i
18 te reo Pakeha kia tino pakari aia ki te matau o te reo. I te tau 1939 i roto i nga
19 marae o Muriwai, o Manutuke, o Waihirere, o Te Karaka, o Whatatutu, o
20 Mangatu, o Wainui he iti noiho i noho i roto o Turanganui. I konei te nuinga ake o
21 te iwi Maori i te tataitanga ka kitea e 15,000 nga Maori, i roto i nga whakamiharo
22 a te Pakeha he tanguru nguru i roto i te Tairawhiti.

23 I Te Aitanga a Hauiti, i Ngatiporou, i Te Whanau a Apanui, i Ngaitai kare i pa ki nga
24 uwauwatanga pera i nga mea i uru ki roto o nga whenua raupatu, o ratau whenua
25 i te Tairawhiti noho pakari tonu. I konei ka kitea e rima nga Maori ki te Pakeha
26 kotahi. Ko nga whenua o Ngaitai me Te Whanau a Apanui o ratau whenua taha
27 moana he pou pou rawa ki te Pakeha ahakoa he iti nga Pakeha i tau atu ki reira.
28 Nga kaupapa i whakatakotoria e Ngatiporou i o ratau whenua me hoko, me riihi
29 ranei o ratau whenua i takiwa – puritia nga whenua i te taha moana. Otira na
30 Ngatiporou i whakatau he Pakeha ki runga i to ratou rohe whenua. Ko te whanau
31 o nga Williams he Pakeha hei ako tonu ia ratou ki nga mahi whenua, ki te hanga

1 whare, ki o ratau marae maha. I te tau 1920, kua mareke katoa te whenua ki te
2 mahi kararehe hipi, miraka kau.

3

4 E ako ana hoki ratou ki nga mahi a nga Maori ki te mauri ki te reo i tona wa kite
5 riihi i o ratau whenua, a, hei kaimahi ma ratou ara atu ano etahi Pakeha i tau mai
6 ki waenga i a ratou. Ka noho rangatira ratou i te wariu o ratou taonga whenua. He
7 maha nga tau e noho ana te Pakeha i te rohe o Torere. I reira a Rangiatiria Ratema
8 ko ia te kaiawhina i te kura Maori o Torere. I tona hokina ki Rotorua ko Guide
9 Rangi. I te tau 1914 he kura mahita Pakeha raua ko tona wahine i timata te kura ki
10 Torere (Armatage Drake). Ara atu ano a tetahi ko Ailess i moe ki te wahine Maori.
11 I te tau 1942 ka taemai a Buster Cumpsty, he tama na te kura mahita o Rangitukia.
12 I te pakanga i uru atu ki te Ropu Rererangi (NZ Air Force). I tona tuinga mai ki a
13 Ta Apirana Ngata, i tana ingoa 'Pahita' ka timata mai tana reta, 'Ki taku matua
14 Ngati Porou', a, ka whai atu tana reta e rima nga rau i roto i te reo tapaepae
15 Maori. Flgt sgt I. McNeil ko ia te Pakeha tuatahi i whangaitia mai i roto o Ngati
16 Porou. Ko Phyllis Williams i uru atu ki te ropu Kapa haka o Hiruharama i te
17 whakatuwheratanga i te whare karakia Saint Marys Church i Tikitiki, 1926 i tohia
18 te taitara Kiri Mamae he ingoa no nehe ranoa he ingoa rangatira, he ingoa tapu.